

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

GEERTZ, Clifford

Disciplínák /Disciplines

Eredeti közlés /Original publication:

Lettre Internationale, 2002, 47. szám.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.001.882

Dátum/Date: 2016. december / December 16.

filename: geertz_2002_Diszciplinak

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

GEERTZ, Clifford: Disciplínák /Disciplines, *AHU MATT*, 2016, pp. 1–28.
old., No. 000.001.882, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, az antropológia mint tudományterület értelmezésének néhány kérdése

African studies in Hungary, some questions about the interpretation of the anthropology as scientific field

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC

SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

DISZCIPLÍNÁK

(A kulturális antropológiáról)

GEERTZ, Clifford

A „diszciplína” szónak az értelmező szótáramban szereplő hét jelentése közül, amelyek találkozásaira Michel Foucault is építette retorikai tornyát, egyik sem igen illik az antropológiára.

Az antropológia egyszerre általános, szertelenül becsvágyó (az „ember” tudománya), ugyanakkor partikuláris és szedett-vedett, sajátosan rögeszmés (kamaszkori beavatási szertartások, ajándékcserek, rokonsági terminológia) – szóval sohasem volt világos se az antropológusok, se mások előtt, hogy valójában mivel is foglalkozik. Se módszerével, se tárgyával nem definiálható. Sokszor az „etnográfát” javasolják az előbbire, a „primitív társadalmakat” az utóbbira. Csakhogy az előbbi éppolyan diffúz fogalom, mint aminek a tisztázására szolgálna, az utóbbi pedig tévképzet. Amennyi elméletet fel tud mutatni, s az nem túl sok, máshonnan kölcsönözte – Marxtól, Freudtól, Saussure-től vagy Darwintól. A „tudományos hagyomány” fogalma sem segít, hiszen a nevében végzett különfajta kutatások – az összehasonlító mitográfiától az etnobotanikáig – elképesztően sokfélék.

Az antropológia, legalábbis a szociál- vagy kulturális antropológia inkább olyasvalami, amit az ember lassanként magára szed, miközben évek hosszú során át megpróbálja kiókumlálni, mi is lenne ez, és hogyan is kéne művelni... A homályos képet örököltük: valóban hiányoznak a világos körvonalak és a jól meghatározható célok, bármilyen buzgón próbálják is egyesek elrejteni ezt a tényt. Lehet, hogy ez botrányos; de az is lehet, hogy éppen ez az erősségünk. Mindenesetre azok, akik megpróbálják ezt a kutatási területet átfogóan jellemezni, rendszerint egyszerűen hazabeszélnék.

Ettől persze az effajta kísérletek nem szűnnek meg – s a tárgy diffúz volta csak bátorít erre. A humán tudományok közül talán az antropológia a leginkább hajlamos arra, hogy saját magára rákérdezzen, és olyan válaszokkal álljon elő, amelyek inkább általános világnézetnek vagy hitbéli kinyilatkoztatásnak hangzanak, semmint a megismerés

egy fajtája leírásának. A tudományos életben újabban végbement változásokkal, amelyek sok mindent összekevertek, ami eddig viszonylag jól különvált – történelmet, filozófiát, tudományt, művészetet –, csak még nehezebb lett egyenesen, tényszerűen számot adni arról, hogy mivel is kéne foglalkoznia annak, aki azt mondja magáról, hogy antropológus. A területtel foglalkozó könyvek mutatóiban az első számú tárgyszó manapság többnyire ez: „antropológia, az antropológia válsága”.

Ám lehet, hogy a válság pusztán optikai csalódás, mely abból ered, hogy úgy akarják meghatározni az „antropológiát”, ahogy az „angolt” vagy a „nyelvészetet” vagy az „entomológiát”, mint ennek vagy annak a tanulmányozását, nem pedig mint intellektuális pályafutások laza együttesét. E fegyelmezetlen diszciplína talán nem több mint önmeghatározásra törekvő hivatások sora. Az én esetemben legalábbis erről van szó. Szakmai életem útvonalából, amely nem is szabályos, nem is reprezentatív, cseppet sem megtervezett és kevésbé határozott célokat követ, jól kiviláglik az antropológus mibenléte. A dolog itt is ad hoc és ex post. Az ember akkor látja, hogy mit csinál (ha látja egyáltalán), miután túl van rajta.

A kérdés annál inkább nehéz, mivel az „antropológia”, bármilyen átgondolt legyen is, távolról sem stabil vállalkozás. Ami 1950-ben volt, amikor angol-filozófia szakos diplomámmal, valami olyasmit keresve, ami szorosabban kapcsolódik a való világhoz, először a közelébe tévedtem; 1960-ban, amikor a megfelelő működési engedély birtokában magam is elkezdtem hozzájárulni a „szakirodalomhoz”; 1970-ben, amikor egy illusztrisnak nevezett intézmény professzoraként először észleltem, hogy publikációimat vitatni és méltatni kezdik; 1980-ban, amikor műveimet mindenfelé idézgették, szétcincálták, ellene szegültek, korrigálták, eltorzították, ünnepelték, becsmérelték vagy építettek rájuk – aligha volt ugyanaz a diszciplína. Más tudományterületek is változtak persze, némelyik még gyorsabban vagy alapvetőbben, de talán egyik sem ilyen megfoghatatlan módon, mint az antropológia, mely úgy változik, mint a hangulatok, a szemléletek vagy a vélemények.

Ha mégiscsak meg akarjuk mondani, mi is az antropológia – s nem átfogó madártávlatból, meghagyva ezt a stratégiát a tankönyveknek, amelyek meglehetősen csekély szerepet játszanak az antropológiai gondolkodás alakulásában és megszilárdulásában; hanem inkább egyik legelszántabb (de mire elszánt?) zárandokának perspektívájából,

aki az antropológia ígéreteivel és csalódásokkal teli, rögzös útját járja – két megközelítés látszik használhatónak: (1) az intellektuális szemléletmód elmozdulásairól szóló beszámoló, amelyekben az ember maga is nyakig ült; (2) hasonló elmozdulások hasonló leírása a munkakörülmények terén, amelyet egyesek antropológiai termelési módoknak neveznének (én ezt megint csak nem teszem). Mivel a kettő mélységesen összefügg (de nem úgy, ahogy a termelési mód-konceptió hívei elképzelik), mégiscsak együtt kell őket vizsgálni, a teória és a praxis nem ok és okozat, ahogy az idealisták gondolják. De nem is okozat és ok, ahogy a materialisták gondolják. Csupán egy hivatás velejárói.

Az emberi dolgok kezelésének gyakorlati technikája

A Harvard egyetem „Társadalmi Kapcsolatok” elnevezésű tanszéke 1950-ben maga volt a kor megtestesülése, egy olyan korszaké, amely hírével ellentétben tele volt szellemi pezsgéssel és újítással, és mindekfelett – legalábbis a társadalomtudományokban – azzal az érzéssel, hogy a dolgok végre jól alakulnak. „Elkezdődött a szociológia, bemondta a bácsi a hangszóróba”, nem kisebb ember, mint Talcott Parsons két gyermeke kiabálta ezt a lakásban masírozva, ahogy a neves tudós az Amerikai Szociológiai Társaságban tartott elnöki beszámolójában mesélte.

Az az érzés, hogy új korszak van születőben, a háború utáni újraéledésben sokkal erősebben jelen volt, mint ahogy erre ma, fél évszázadnyi horizontszűkülés után emlékezni szokás. A G.I. Bill-nemzedék (én is ehhez tartoztam) katonaviselt, támogatott diákjai, akik idősebbek, kevésbé tejfelesszájúak voltak, és szórakozás helyett inkább igyekeztek munkához látni, mint ahogy kezdő egyetemisták általában szoktak, kezdtek beérkezni a doktori szintű képzésbe, amely így egyre komolyabb lett. A tanári kart, amelynek számos tagja tervező, felderítő vagy propagandamunkával töltötte a háborús éveket, felvillanyozta az a lehetőség, hogy ismét saját területükön dolgozhatnak, a haza szolgálatában a valódi világról szerzett tapasztalatokkal felfegyverkezve. Az Egyesült Államok világhatalommá, sőt: a világhatalommá válása, amely talpra állítja Európát, féken tartja a Szovjetuniót, és elindítja a harmadik világot a fejlődés útján, azt az elképzelést sugallta, hogy a tanulás és a kutatás fellelvárai is itt találhatók. És persze akkor gazdagok is voltunk, sokkal gazdagabbak, mint bárki más. Aki ki tu-

dott találni valami értelmeset, az meg is kapta rá a pénzt valahonnan – a nemzeti tudományos alapítványtól, a tengerészeti kutatóintézetétől, a mentális egészség nemzeti intézetétől, a Ford, a Rockefeller, a Rand alapítványtól vagy a társadalomtudományi kutatóintézetétől.

A Társadalmi Kapcsolatok tanszéket 1946-ban hozta létre – nem kevés ellenállás közepette – néhány országos hírű, jórészt a negyvenes éveiben járó professzor, aki elégedetlen volt a saját tudományterületének korabeli felfogásával, és égett a vágytól, hogy úgy alakítsa át a dolgokat, hogy a társadalomtudományok integratívabb szemléletűekké váljanak. Négy alterület volt: szociológia, szociálpszichológia, klinikai pszichológia és szociálantropológia. A diákokat az alterületek egyikére vették fel, de arra kötelezték őket, hogy az összes többiből is vegyenek fel kurzusokat és tegyenek vizsgákat. Felzendült a felkelők fegyverbe hívó szava: „a társadalomtudományok közös nyelve felé” (miért nem jó az angol? – kérdezte egy, azóta az ismeretlenség homályába veszett szellemeskedő), és elkezdődött az interdiszciplináris projekt. 25 évig tartott, ebből 15 volt igazán innovatív. Ezután a dolgok – szokásuk szerint – visszatértek a normális kerékvágásba.

Ez mindenestre társadalomtudomány volt a javából, öntudatosabb és magabiztosabb, mint valaha azelőtt vagy azóta. Ott volt „a társadalmi cselekvés általános elméletének” vállalkozása, amelyet Parsons, a tanszék vezetője és vezérlő szelleme indított be – kockák és nyílak pompás együttese, amelyet időnként úgy emlegetett, mint a newtoni rendszer megfelelőjét, időnként mint a társadalmi atomhasadás előkészítésére irányuló erőfeszítést. Ott volt a pszichológiai klinika, a kissé jungiánus, kissé freudista, mindent összevéve eklektikus Henry Murray-vel, aki a pszichoanalitikus felismerések megfelelő tudományos-sággal történő rendszerezését és ellenőrzését tekintette feladatának. Ott volt az orosz kutatóközpont, az antropológus Clyde Kluckhohn irányítása alatt, aki társadalomtudományi technikákat (mélyinterjúk menekültekkel, tartalomelemzés) alkalmazott a szovjet szándékok ki-puhatolására és megghiúsítására. Ott volt a társadalmi kapcsolatok laboratóriuma a módszertanos Samuel Stouffer vezetése alatt, a statisztikai mérések és felmérési technikák tökéletesítésére. Ott volt még a Ramah projekt, szintén Kluckhohn irányítása alatt, amely hosszú távú komparatív értékvizsgálatot végzett öt szomszédos kultúrában az amerikai Délnyugaton. A szociálpszichológus Jerome Brunar körüli csoport éppen belekezdett annak kifejlesztésébe, ami utóbb kognitív pszichológia néven vált ismertté, egy másik csoport a szociológus Ge-

orge Homans körül kiscsoport-kutatásokat végzett, megint másik az időződő polihisztor Pitirim Sorokin körül megpróbálta az ő magával ragadó és kissé színpadias eszméit a történelmi fejlődésről kutathatóbb formára hozni.

Egy olyan ember számára, akinek a társadalomtudományokkal kapcsolatos korábbi ismeretei a pénzügyi politikára korlátozódtak, egy Freud és Spinoza összehozásával próbálkozó szakdolgozatra valamint a Ruth Benedict „Patterns of Culture” című munkájához fűzött irodalmi fejtegetésekre, ez egy kicsit túl sok volt. Hogy az ember megtalálja a saját útját a nagy lehetőségek eme labirintusán keresztül, amelyek csak lazán függték össze, sőt némelyikük elég komoly feszültségben is állt egymással, bármilyen izgalmas volt is (márpedig ropantul izgalmas volt), mégis ugyancsak veszélyes ügy számtalan útelágazással és igen kevés lefektetett vágánnyal – ehhez feltétlen odaadásra volt szükség valami hatalmas, rendkívüli, ragyogó és homályos dolog iránt. Ebben az útvesztőben vagy forgatagban, ebben a hiúság vásárában az antropológus egy dolgot látott maga előtt, ami a sínen tartotta: azt a felismerést, amelyet azonnal beleoltottak és folytonosan erősítettek benne, hogy terepmunkát kell majd végeznie. A többiektől eltérően, akik csupán akadémikus dolgokkal foglalkoztak, előttünk ott állt egy próbatétel, egy hely, ahova el kellett mennünk, és egy rítus, amelyen át kellett esnünk. Az igazság pillanatának ez a kilátása (bár ez a pillanat az én esetemben két és fél évnek bizonyult), csodálatosan segített az elménk összpontosításában, és azt az erőteljes érzést nyújtotta, hogy tartunk valami felé, de legalábbis valahová. A kérdés az volt, hogy hová, és ez egész idő alatt be is töltötte a tudatunkat – legalábbis az enyémet. Hol a mi Trobriandunk, Nuerföldünk vagy Tepoztlanunk? Sokkal fontosabb kérdés volt ez, mint hogy mit fogunk csinálni, ha eljutunk oda (valamit mindig ki lehet találni, annyi mindezt nem kutattak még).

De a dolgok menete ebben is inkább esetleges volt, mint tervszerű. Aznap, amikor megérkeztem Cambridge-be, egy professzor, aki megpróbált kedves lenni, de ez nem sikerült neki, megkérdezte, hova megyek dolgozni. Mivel akkor még alig voltam tudatában annak, hogy ez fontos, azt feleltem modoroskodva, hogy hát talán Latin-Amerikába. Szerencsére nem feszegette tovább a dolgot, ez mindkettőnkre nézve kellemetlen lett volna. De ennek folytán nagyjából az egész következő évben homályosan Brazília lebegett a szemem előtt, amiről úgy tudtam, hogy élnek ott indiánok is, és ezt is válaszoltam, valahányszor a

kérdés fölmerült, márpedig elég rendszeresen fölmerült, különösen a diákok körében. Az első évet követő nyáron Kluckhohn munkát adott nekem az „öt kultúra”-projektben, amely a kultúrák reakcióit vizsgálta (akkoriban úgy beszéltek a kultúrákról, mint cselekvőkről) olyan dolgokra, amelyek mindegyikükben problémát jelentett – az aszályra, a halálra és az alkoholizmusra. (Nem mentem el ténylegesen a Délnyugatra, csupán a Cambridge-ben összegyűjtött jelentésekből és terepfeljegyzésekből dolgoztam.) A nyár végén egyszer csak belépett egy másik professzor a Peabody múzeum irodájába, és azt mondta (szükszavú ember volt): „Alakítunk egy csoportot, amelyik Indonéziába megy. Kéne valaki a valláshoz és a rokonsághoz. Jönnének a feleségével?” Azt feleltem, noha Indonéziáról csak annyit tudtam, hogy hol van, sőt még azt se egész pontosan, hogy „Persze, megyünk”.

Amibe ezennel beleugrottunk, az maga volt a Társadalmi Kapcsolatok tanszék ideálja: egy jól finanszírozott, multidiszciplináris, hosszú távú csoportos terepmunka, amely nem egy törzsi kultúrát vett célba, hanem egy kétezer éves civilizációt a legnagyobb forradalmi változások vajúdásai közepette. A csoport kilenc tagjából hatan, egy szociológus, három antropológus, egy szociálpszichológus és egy klinikai pszichológus magáról a Társadalmi Kapcsolatok tanszékről jöttek; a másik hátról ketten antropológusok voltak a hagyományos antropológia tanszékről, amelyről a mi programunk bizonyos értelemben levált, egyikük pedig Kína-történész volt, a távol-keleti tanulmányok volt a másik szakja. A csoport közös célja, bár általános feltevés volt, hogy ilyennek kell lennie, nem volt világos. Az sem, hogy a helyszínen hogyan fog működni, hogyan lesz megszervezve, mire fog irányulni. Jávába készültünk, egy előre kiválasztott helyre, ahol a Gadjah Madárról, a mindössze néhány évvel korábban Jogjakartában alapított forradalmi egyetemről jött jávai partnerekkel „a kultúra” kiválasztott aspektusait készültünk tanulmányozni – a családot, a vallást, a falusi életet, a társadalmi rétegződést, a piacot és a kínaiakat. Arról volt szó, hogy majd egész idő alatt mindent megbeszélünk, és talán a terepjegyzeteinket is megosztjuk egymással (amire azonban nem került sor), aztán hazamegyünk, és megírjuk a doktori disszertációnkat.

Bár célok nem voltak, legalábbis nem könnyen meghatározhatók, feltételezések azért igen. Elsősorban az az elgondolás, hogy ideje, hogy az antropológia felhagyjon a „primitívek” koncentrációjával, és a nagyobb szabású társadalmakat kezdje vizsgálni a mai történelem sodrában. Aztán véget kell vetni az intellektuális elszigeteltségnek is, a

kulturális partikularizmusnak, a vak, gondolkodás nélküli empirizmusnak, a kutatás ‘magányos vándor’ koncepciójának, és elkezdni együtt dolgozni más, fogalmilag kidolgozottabb diszciplínákkal (pszichológia, közgazdaságtan, szociológia, politológia), hogy együtt megépítsük a társadalom egységes, generalizáló tudományát, amelyből kialakulhatna az emberi dolgok kezelésének gyakorlati technikája. És ott volt az az elképzelés is, hogy e tudomány alapjait már lefektették az első világháborúig tartó „hosszú 19. század” nagy társadalomteoretikusai – Marx, Freud, Weber, Pareto, Simmel, Durkheim és valamivel később Malinowski. Mindössze csak megszerezni kell, megalapozni és a módszert tökéletesíteni. Ezzel és némi elszántsággal létrehozhatunk valami olyasmit, amit, ha nem is a fizikával, de mondjuk legalább a fiziológiával egy napon lehetne említeni.

Ez persze soha nem valósult meg, azóta sem, és legalábbis véleményem szerint ma se jutott közelebb a megvalósuláshoz. A vállalkozás minden olyan várakozás alól kihúzta a talajt, hogy a „tudomány” itt azt jelenthetné, amit Harvey vagy Pasteur számára jelentett – a mechanizmus leírását és a gyógyír megtalálását. Hogy ehelyett mit jelenthet, hogy a tudás, az ismeretek és a tudás hasznának milyen más felhasználásai szerepeltethetők itt, az viszont homályos volt. Hogy valamivel kevésbé legyen homályos – adott munkáim során és az adott körülmények között ez vált s maradt legfőbb célkitűzésemmé.

A sokat akaró Nyugat találkozik az elnyomott Kelettel

Egy évnyi közös indonéz nyelvtanulás után, amelynek megvolt az a mellékhatása, hogy elég jól megismertük egymást ahhoz, hogy ne akarjuk egyéni kutatási tervünket koordinálni egy olyasfajta közös vállalkozásba, amilyen a projekt tervezőinek a szeme előtt lebegett, hanem hogy csak egy „team” akarjunk lenni a szó leglazább és leginkább kollegiális értelmében, elindultunk Rotterdamon át a három hetes tengeri utazásra Dzsakarta felé. Miután odaértünk Jogjakartába, egy újabb napi belföldi vonatút után végre találkoztunk indonéz munkatársainkkal, akik vártak ránk; nagy megdöbbenésünkre azt tapasztaltuk, hogy komoly kétségeik vannak velünk és a projekttel kapcsolatban, kételkedtek a képességeinkben, elleneztek a terveinket, gyanakodtak a szándékainkat illetően.

A közvetlen probléma az volt, hogy a projekt vezetője, a professzor, aki olyan lakonikusan hívott meg engem is, elutazásunk estéjén bejelentette, hogy nem jön velünk, egészségi okokból kiszáll a vállalkozásból. Ennélfogva nemcsak vezető nélkül érkeztünk meg, a nélkül a tekintélyes ember nélkül, akivel ezek a professzorok tárgyaltak, és akiben láthatólag megbíztak, hanem mint jelentéktelen és tapasztalatlan diákok vegyes gyülekezete, akik ráadásul még voltak olyan szemtelenek, hogy az állítólag már megbeszélt körülményeket ne találják kedvükre valónak.

Tényleg használhatatlannak találtuk őket. Az volt a terv, hogy elmegyünk egy Jogjakartától északra fekvő hegyvidékre, ahol van egy használaton kívül levő, egykori holland üdülőszálló. Ott lalnánk, kényelemben és biztonságban, együtt a – mint most kiderült, nem öt vagy hat, hanem tizenöt vagy húsz, sőt talán húsz vagy harminc (ez sosem derült ki világosan) indonéz diákkal, akiket a profok választanának ki. A profok általános felügyelete mellett, akik, úgy látszott, kijárnának Jogjakartából a hétvégeken, összegyűjtenénk embereket a környékről – pontosabban a helyi tisztségviselők, akik tudják, hogy ki a megfelelő, rendelnék be őket a számunkra. Egy előre elkészített tematikus beosztás szerint csoportosan készítenénk interjúkat ezekkel az emberekkel (hogy korrigálhassák egymást, és közös megegyezésre jussanak ebben vagy abban az ügyben). Aztán készítenénk egy beszámolót arról, amire jutottunk, és szépen elutaznánk. Így dolgoztak a Volkenkunde holland tudósai és bennszülött segítők, akik most a mi mentoraink lettek. Mivel mi ott tartunk, ahol úgy húsz évvel korábban ezek a mentorok tartottak, ránk fér egy kis tanonckodás, következésképpen mi is ily módon fogunk dolgozni.

Nehéz volna olyan képet kialakítani a társadalomkutatásról, amely ennél jobban szemben állna a mi elképzeléseinkkel és a saját mentorainkéval, akik Jávára küldtek minket, mint a koloniális etnológia vaskalapos procedúráinak e sajátos megtestesülése. Ott álltunk két eltérő tudományos mentalitás szorításában – az egyik ambiciózus, magabiztos és ultramodern, a másik nosztalgikus, defenzív és elavult –; két eltérő paradigma között, egy episztemológiai törésvonal mentén, ami – mivel mindez 1951-ben történt Indonéziában, és mivel mi amerikaiak voltunk – egyúttal morális és politikai törésvonal is volt. Ahogy lassanként átkeltünk ezen a törésvonalon, és a magunk útját jártuk, tanulságos tapasztalatokra tettünk szert: igazi bevezetést kaptunk a „terep-

re”, ami világossá tette, hogy amint a teóriákat, a módszereket, a projekteket és a kutatókat, úgy a kutatási helyszíneket se készen kapjuk.

Visszatekintve erre az interkulturális drámára, amelyben a sokat akaró Nyugat találkozott az elnyomott Kelettel, az a szembeszökő, hogy milyen élénken tükrözi a maga öntudatlan, majdnem parodisztikus módján azt, amit az azóta eltelt évtizedekben úgy tekintünk, mint az etnográfiai kutatás morális nehézségét. Honnan vesszük a jogot mi, hogy tanulmányozzuk őket? Ha a saját hangunkon beszélünk másokról, nem szorítjuk és sajátítjuk-e ki az ő hangjukat? Vajon mások ábrázolása mentes-e a hatalom és az uralom játékaitól? Pusztán arról van-e szó, hogy ki ír kiről? Kimúlt-e a kolonializmus? Halandó-e egyáltalán?

Bár nagyon is tudatában voltunk ezeknek a problémáknak (még ha azokban a kevésbé tépelődő időkben inkább módszertani, mint morális terminusokban fogalmaztuk is meg őket) és a destruktív hatású feszültségeknek, amelyeket a vendéglátóinkhoz fűződő viszonyunkban keltettek, úgy döntöttünk, hogy a gordiuszi csomó mintájára kezeljük: négyen, a három antropológus a Társadalmi Kapcsolatok tanszékről meg a szociológus, bepakoltunk a gépkocsiba, amivel a Ford támogatta a projektünket, sofőrrel együtt, és anélkül, hogy bárkitől is engedélyt kértünk volna, keletnek vettük az irányt, hogy új helyszínt keressünk. Miután mérlegeltünk négy vagy öt lehetőséget, Paréban telepedtünk le. Megfelelő méretű volt, vegyes lakossággal és változatos gazdasági élettel, s ami a legdöntőbb, a területi elöljáró, akihez a hely tartozott, különleges alak volt, energikus, nagy tudású és rendkívül megbízható. Helybeli ember volt, aki a falu rendőreként kezdte, a garmati közszolgálat bennszülött ágán dolgozta föl magát, és ugyanakkor erős és aktív Sukarno-követő nacionalistává is vált, és nagyon akarta, hogy oda menjünk. A hely 200 km-re volt Jogjakartától, túl messze ahhoz, hogy bárki kijárjon, és túl falusias ahhoz, hogy egyáltalán bárki akart volna.

Ez függetlenségi nyilatkozat volt, melyet szinte kifejezetten mások megsértésére és felbőszítésére tettünk. Am mire visszatértünk Jogjakartába, szorongva attól, amit tettünk, és tájékoztattuk a professzorokat arról, hogy úgy gondoltuk, a projektet inkább a távoli Pare hevében és porában kéne kivitelezni, nem a közeli dombok zöld hűvösében, nem hogy dühösek nem voltak, hanem – legalábbis úgy látszott – kifejezetten megkönnyebbültek. Láthatólag addigra (az egész epizód kibontakozása hét hónapot vett igénybe, már a félidőben jártunk) épp

annyira igyekeztek megszabadulni tőlünk és az értünk viselt felelősségtől, mint mi őtőlük; sajnálták, hogy ilyen komplikált vállalkozásba csöppentek bele. A probléma persze egyáltalán nem oldódott meg, és az összeütközés sebei se gyógyultak be teljesen. Sőt azt hiszem, soha. De legalább elmozdultunk a feszültségekkel és ingerlékenységgel teli aktív patthelyzetből, valami olyasmi felé, ami inkább közönyhöz hasonlított.

Nem volt világos, mi lesz most, lefűjják-e a projektet vagy sem. Vártuk azt az embert, aki elvesztett vezetőnket helyettesíteni volt hivatott, egy fiatal nyelvészt a Yale-ről, aki az egyik indonéz nyelvtanárunk volt, hogy megállapítsa, vajon a helyzet menthető-e még – bár ez nem látszott nagyon valószínűnek. Időközben tanultuk a jávai nyelvet, egyre többet tudtunk jogjanézül, és megkezdtük kutakodásunkat a jávai kultúrában, azt remélve, hogy ha távozásra szólítanak fel minket, aminek reményeim szerint hamarosan be kellett következnie, össze tudjunk majd ütni egy elfogadható disszertációt. Nehéz időszak volt ez – egy világ tárult fel a szemünk előtt, és hullott ki ugyanakkor a kezünkől. De végül mindez sorsszerűnek bizonyult, igazi ajándéknak és isteni szerencsének. Mire eljutottunk Paréba, mert persze végül eljutottunk oda (a kulturális miniszter Dzsakartában szerencsétlen új vezetőnket három órás szónoklattal traktálta arroganciáról, szószerzésről, arról a tényről, hogy a világ változik, és a fehérek jobban tennék, ha ezt észrevennék, de azzal fejezte be, hogy „rendben van, menjenek Pareba, a pokolba magukkal”), addigra nagyon mélyre hatoltunk „a kultúrába”, majdnem összeesett a fejünk fölött.

Sőt, lassanként – bár csak félig tudatosan, hiszen nem sok fogalmunk volt arról, hogy mit is akarunk valójában – megszabadultunk azoktól a nagyszabású elképzelésektől, amelyekkel Indonéziába küldtek bennünket, és azoktól a szűkösektől is, amelyekkel odaérkezvén szembetaláltuk magunkat. A Harvard recsegő hangszórója távolinak tűnt, és Gadjah Mada nevetséges vaskalapossága sem látszott közelebbinek. A körzeti előljáró – megérdemli, hogy itt álljon a neve (sőt, szerintem a szobra is): Raden Mas Soemomihardjo – állta a szavát. Talált nekünk helybeli családokat, akiknél lakhattunk. Bemutatott mindenkinek, akivel találkozni akartunk, és sok olyan embernek, akivel még csak nem is tudtuk, hogy találkozni akarunk. Mindenkinek azt mondta, hogy azért jöttünk, mert most, hogy Indonézia végre független lett, az amerikaiaknak meg kell tudniuk a gyarmati torzításoktól mentesen, hogy milyenek is az indonéz emberek, és erre persze az

egész országban nem lehetne ennél alkalmasabb helyet találni. (Egy héttel azután, hogy beköltöztem egy vasúti munkás családjához, az egyik szomszéd megkérdezte: „Hányan jönnek még? Azt hallom, hogy kétezren lesznek”). És a legfontosabb, hogy miután mindezt megtette, magunkra hagyott minket. S a többi kb. két év már, ha nem is történelem, de mindenesetre antropológia. Végül is meglett „a terrep”.

A 60-as évek Chicagóban: a New Nations Committee és a szimbolikus antropológia

Önmagunk historizálása, múltunk periódusokra osztása kellemetlen dolog. Kellemetlen nemcsak annál a nyilvánvaló oknál fogva, hogy minél távolabb kerül az ember a kezdetektől, annál közelebb jut a véghez, hanem mert olyan sokféleképpen lehet ezt megtenni; minden egyes módja esetlegesnek tűnik, s nemigen fakad másból, mint elbeszélői szeszélyből. Ha az ember célja csupán az, hogy elmesélje, mit látott, min ment keresztül, ez nem sokat számít. Senki sem áll eskü alatt, amikor önéletrajzot ír, amelynek célja rendszerint az, hogy megőrizzen egy illúziót. De ha az embert az foglalkoztatja, hogy egy diszciplína mozgását tárja fel azzal, hogy saját tapasztalatait emblematisztikus egységekbe illeszti, ez bajosabb. Hiszen akkor az embertől azt várják, hogy legalábbis megindokolja ezeket az egységeket, vagyis hogy az emblémák mit is emblematisztálnak.

S ez a 60-as évekhez közeledve különösen akut problémává válik. Mert az egyik dolog, amiben általános egyetértés van (ami persze önmagában még nem teszi igazzá), hogy – legalábbis az Egyesült Államokban – a 60-as évek tökéletesen eltértek az 50-es évektől. Az 50-es évek önelégültek voltak, a 60-asok zaklatottak; az 50-esek jólöltözöttek, a 60-asok szakadtak; az 50-esek jómodorúak, a 60-asok harciasak; az 50-esek csendesek, a 60-asok zajosak. Vietnam, a polgárjogi mozgalom, az ellenkultúra volt az amerikai kairosz: az a pont, ahol megváltozott a jövő.

Ha ezt a történetet, amely maga is az általa ünnepelt kor produktuma, névértékén vesszük, különösen erős a kísértés, hogy mindent ennek a szemüvegén át lássunk, az Eisenhower-érától a Kennedy-Johnson-éra felé haladva. De ami az antropológiát illeti, és egyáltalán a társadalomtudományokat, ez nemigen működik. A dolgok persze

megváltoztak, mégpedig jelentősen. Ám sokkal inkább azzal összefüggésben, amit közvetlenül a háborút követő években tanultunk és elfelejtettünk, mint a környező társadalom egészének izgatottságával összefüggésben. Nem annyira a szétszabdaltság és a közvetlen problémáknak való átengedettség volt jellemző (ezek később jöttek), hanem inkább a dolgok átgondolása és konszolidálódása, az általános irány kirajzolódása.

A 60-as éveket Chicagóban töltöttem, kialakulatlan tanársegédként érkeztem 1960 őszén, és túlságosan is kialakult professzorként jöttem el 1970 tavaszán; kerek tíz évet töltöttem ott. Nem volt éppen a kor zűrzavaraitól távol eső hely. Voltak teach in-ek, felvonulások, sztrájkok, elfoglalták az egyetemi adminisztráció épületét, fizikailag bántalmaztak professzorokat. Egyes helyeken, a Berkeley-n, a Columbián, a Cornellén, a Kent állami egyetemen lehettek megrendítőbb pillanatok, és más eseményeknek, a kubai rakétaválságnak, a Kennedy- és a King-gyilkosságnak, a Watts-felkeléseknek, Lyndon Johnson bukásának bizonyára nagyobb jelentősége, tartósabb hatása volt. De a mindent átható és mindenféle formát öltő zűrzavar aligha mutatkozott meg máshol ennél alaposabban. Ha tényleg az egész világ minket figyelt, ide érdemes volt pillantania.

Mindez persze az egyetemi embereket is alaposan foglalkoztatta. Az emberek vitatkoztak, tüntettek, beszédeket mondtak, csoportokat alakítottak, leveleket írtak az újságokba, vagy elmentek Kanadába, és aligha van olyan ember, aki ne írt volna alá valami petíciót. A háborúellenes tiltakozás, bizonyos fókig a polgárjogi mozgalom, valamivel kevésbé az ellenkultúra sokat felemésztett a tanári kar és a diákság energiáiból egyaránt. Ám mindez alapvetően, még ha időnként megzavarta is a bevett struktúrákat, inkább az oktatáson kívül zajlott. Az egyetem rendkívül jellegzetes, kezdetektől fogva változatlan szellemi légköre valójában nem sokat változott. A „60-as évek” körülengték a helyet és színezték a hangulatot, de csak szórványosan, és akkor is csak átmenetileg törtek be belső életének működésébe.

Ez az egyetem, jó és rossz értelemben is, komoly volt, céltudatos, magabiztos és intenzív. Na meg kalandos. Ismét egy szertelenül multidiszciplináris társadalomtudományi kísérlet részeként kerültem az egyetemre, mely a Committee for the Comparative Study of New Nations (az új nemzetek összehasonlító kutatásának bizottsága) nevet viselte. A chicagói „bizottsági rendszer”, amelynek révén tudományos munkát lehetett végezni a meglevő tanszékek keretein kívül, akkorra

már ismert, bizonyos körökben hírhedt volt. A New Nations Committee-t két chicagói professzor találta ki, a szociológus Edward Shils és a politológus David Apter 1958–59-ben. Engem is felkértek, hogy csatlakozzam hozzájuk, amit – miután tanítottam egy évet Berkeleyben – meg is tettem.

A Bizottság a maga módján persze nagyon is a kor terméke volt. De mivel az európai imperializmus 1945 utáni összeomlását követő változások megértésére koncentrált, általában „kifelé” figyelt a világba, nem pedig az otthoni bajokra. A 60-as évek elejére majdnem ötven új állam alakult és ötven másik alakulófélben volt, szinte mind Ázsiában és Afrikában, és szinte mind gyenge, instabil, szegény és ambiciózus, s ez egy egészen új kutatási területet ígért, amelyben az összehasonlító kutatás szétszálazhatta a hasonlóságokat és különbségeket, ezzel útmutatást adva az értelmes politizálásnak. Célunk „az új államok realista, együttérző tanulmányozása” volt, ahogy Shils, a Bizottság első elnöke írta egy alapító írásban, amely pontosan ragadja meg a vállalkozás szellemét, habár ma, amikor a jó szándék gyanús, és a magabiztosság ritka erény, elég zavarbaejtően hangzik...

A Bizottság, amelynek ezt a nagyszerű vállalkozást kellett megvalósítania, úgy 13 tagból állt. (A tagok száma némileg változott az idők folyamán.) Közülük kettő volt szociológus, három politológus, öt antropológus, volt egy közgazdász, egy jogász és egy neveléstudomány-professzor. Gyakorlatilag mindegyikük végzett terepmunkát a világ valamelyik régiójában, különösen Nyugat- és Kelet-Afrikában, Indiában és Délkelet-Ázsiában. A Carnegie Corporation által finanszírozott Bizottságnak megvoltak a saját irodái és adminisztratív alkalmazottai, heti szemináriumokat tartott, konferenciákat és disszertációs konzultációkat szervezett, külsős kutatókat hívott meg, és az idők folyamán szép számú publikációt jelentetett meg. Lehet, hogy Shils abbeli reményei, hogy a Bizottság majd Amerika harmadik világ-politikáját a realizmus, felvilágosodás és együttérző képzelőerő felé fordítja, nem valósultak meg maradéktalanul. (Végül is ez Katanga, a Tonkini-öböl, Kasmír és Biafra időszaka.) De legalább sikerült kialakítani egy tudós közösséget, saját stílussal és koncepcióval, egy iskolánál kevesebbet, de egy vitakörnél többet.

Az egyetemen töltött első öt évben teljesen a Bizottság költségvetésén voltam, az utolsó ötben független támogatást kaptam a Senior Research Career Fellowship-től, hogy többé-kevésbé szabadon csináljam, amit akarok, már persze ha tudom, mi is legyen az. Közben végig

volt állásom az antropológia tanszéken is, ahol az ottani nyugtalanabb kollegáimmal együtt belebonyolódtam valamibe, amiről egy idő múlva kiderült, hogy egy rendkívül jelentős (és rendkívül vitatható) vállalkozásról van szó, amely az etnográfia egészének az újraértelmezésére törekszik. Ezt általában „szimbolikus antropológiaként” ismerik (ezt az elnevezést mások, másutt adták neki, s én magam sosem voltam teljesen elégedett vele, főleg mert azt sugallja, hogy miként van „gazdasági antropológia”, „politikai antropológia” vagy „vallásantropológia”, ez is csupán egy speciális terület vagy aldiszciplína, nem pedig az egész tudományág alapvető kritikája), és abban állt, hogy a jelentés szisztematikus tanulmányozását, a jelentés mozgatóit és a jelentés megértését állította a kutatás és az elemzés centrumába; hogy az antropológiát vagy legalábbis a kulturális antropológiát hermeneutikai diszciplínává változtassa.

Természetesen akkoriban nem neveztük így, mivel ez a terminus és ez a mozgalom nemigen volt ismert az Egyesült Államokban, és ha ismerték, azt gyanították, hogy ez valami európai, irodalmi vagy ami még rosszabb, filozófiai jellegű. És tényleg az is volt. A posztgraduális tananyag mélyreható átdolgozása és egy sor új, megkövetelt bevezető kurzus beindítása során, amelyek arra szolgáltak, hogy megmutassák a doktorandusoknak, mit várunk tőlük, az oktatói kar elcsábult az antropológián belül addig megszokott dolgok határain túlra, általánosabb intellektuális trendek átgondolására kapott készletet, amelyek a következő évtizedekben egyre hangsúlyosabbá váltak minden human tudományban, olyan címszók alatt, mint nyelvi, interpretatív, társadalomkonstruktivista, újhistoricista, retorikai vagy szemiotikai „fordulat”. Sok elgondolásunk kétségtől ügyetlen és kidolgozatlan volt. Biztos, hogy alig volt olyan elem, amit ne vitattak volna. De „az elmozdulás a jelentés felé” valódi forradalomnak bizonyult, elsőprő volt, tartós, viharos és következményekkel járó.

Bárhogy is, én a magam részéről belevetettem magam egy mindent felemésztő, de a Harvard után nem szokatlan foglalatosságba: hogyan rendezzem el ezeket a különböző elemeket – a Bizottság elképzelését egy új kutatási területről, azt, ahogy az etnográfusok újrafogalmazzák szakmájuk feladatait és saját, a szépművészetek felől magammal hozott érdeklődésemet a gondolkodás történeti szerepe iránt – az empirikus kutatás használható programjába. Megint úgy látszott, hogy csak a terepmunka nyomása képes rendet csinálni az eszmék kavargásában. Ha elmegyek valahová, egy másféle, távoli helyre, és ott maradok egy

ideig, rendezhetem a gondolataimat. Vagy pontosabban hagyhatom, hogy rendeződjenek.

Ezzel azonban voltak némi gondok. A 60-as évek Indonéziában még zűrzavarosabbak voltak, mint Amerikában vagy Európában, az évtized közepén voltak a tömegmészárlások. Két öt éven aluli gyerekkel kétes ötlet volt visszatérni oda. Még ha megkockáztattam is volna, vagy ha egyedül megyek (sose dolgoztam egyedül a terepen egy hónapnál tovább, kétlem, hogy képes lettem volna rá), valószínűtlen, hogy a kormány, azaz a hadsereg megengedte volna, hogy szabadon mozoghassak, és ha igen, akkor is kétséges, hogy bárki szívesen beszélggett volna velem. Abba a helyzetbe kerültem, mint az első kapkodó harvardi években, a legszálnalmasabb helyzetbe – egy antropológus, akinek nincs népe.

És mint annak idején, egy ideig tébláboltam, megpróbáltam elképzelni, hova is mehetnék, nem törődve azzal, hogy mit fogok csinálni, ha tényleg eljutok oda. A bizonytalankodás, határozatlankodás megint csak hirtelen és teljesen váratlan módon oldódott meg. 1963 nyarán „csúcserkeztet” tartottunk a Cambridge Egyetemen abból a célból, hogy csökkentsük a jelentősnek érzett különbséget aközött, amit a britek „szociálintropológiának” és aközött, amit az amerikaiak „kulturális antropológiának” hívtak, amely különbséget a „szimbolikus antropológia” megjelenése (megint hangsúlyozom: ez nem az antropológia egy új ága, hanem másfajta felfogás arról, hogy mi is az antropológia) csak tovább mélyíteni látszott. Az angol és amerikai elmék egymást meg nem értésének alapja az volt, hogy az empirista angolok a konkrét, valóságos társadalmi kapcsolatok és intézmények vizsgálatát hangsúlyozták, szemben a historicista amerikaiakkal, akik a szokások és gondolkodásmódok szedett-vedett „rongyszőnyegével” foglalkoztak. Mindennek ma már nincs különösebb jelentősége, ezeket a dolgokat (többnyire) már kevésbé leegyszerűsített módon fogják fel. Ez a vita mégis feltűnően heves és obstruktív volt, amilyen csak az akadémikus szörszálhasogatás tud lenni, különösen, ha nagy nevek forognak kockán, s a konferencia szándéka szerint ezen próbált túljutni.

Hogy ez mennyire sikerült, ítéljék meg mások, történészek, akiket izgatnak a régi viták. Én úgy találtam, hogy a konferencia egyszerre volt rendkívüli, átalakító hatású esemény, igazi vízválasztó, ugyanakkor érdekes módon terméketlen, észrevehető változást nem hozó. Akárhogy is, a találkozó hatására még elszántabban elhatároztam, hogy otthagynom az előadótermek és konferenciák világát, azt az em-

berfaját, amelyikkel ilyen helyeken lehet találkozni – és kimegyek a terepre. Az egyik szünetben az egyik fiatalabb és még nem túlszocializált brit résztvevőnek – sajnos már nem emlékszem, ki volt az – a kocsmában előhozakodtam szorongásaimmal, amelyek az „és most hová?” kérdésben kulmináltak, mire ő azt mondta: „Menjen Marokkóba: biztonságos, száraz, nyitott, gyönyörű, vannak francia iskolák, a koszt jó, és iszlám ország”. Érvelésének szikrázó logikája, mely anyyira híján volt minden tudományos megfontolásnak, azonnal magával ragadott, és amint véget ért a konferencia, Chicago helyett rögtön Marokkóba repültem. Beutaztam az országot, beszéltem különféle hivatalos emberekkel, falakat, kapukat, minareteket és sikátorokat nézgettem heteken keresztül, és azon nyomban, mindenfajta terv vagy racionális fontolgatás nélkül eldöntöttem – valóban gyönyörű volt, és valóban iszlám ország –, hogy szervezek oda egy hosszú távú, több résztvevős kutatást. A Jáva-projekt II-t.

Teóriák és technikák konvergenciája és divergenciája

A folytatásoknak azonban megvan az a sajátosságuk, hogy kitérnek a medrükből, és inkább gúnyt űznek az eredetijükből, semhogy egyszerűen másolnák azt, különösen ha más korban, más emberek által, más célból lettek kialakítva. Nemcsak az 50-es évek háború utáni lelkesedése lohadt le jócskán 1963-ra, amikor beutaztam Marokkó vidékeit (az utazás maga emlékeztetett valamelyest a Kelet-Közép-Jáván tett elkeseredett utazásra), de ráadásul, míg a kezdeti szakaszban úgy látszott, hogy a teóriák és technikák lassú, de elkerülhetetlen konvergencia felé tartanak, a későbbiekben már inkább úgy tűnt, hogy a sorsuk a lassú és elkerülhetetlen divergencia. Ami engem illet, én ezt már önmagában is öröndetesnek találtam, mert mindig is úgy gondoltam, hogy a társadalmi élet megértése nem azt jelenti, hogy egy omega-pont felé haladunk – „Igazság”, „Valóság”, „Lét” vagy „Világ” –, hanem hogy tényeket és ideákat állítunk fel és bontunk le szakadatlanul. Viszont sajnos ez azt jelentette, hogy a kutatástervezés többé nem volt egyértelmű – kitűzni a célt, vázolni az eljárást, mozgósítani a forrásokat. On s'engage, puis on voit, vagyis belevágunk, aztán majd meglátjuk, mi lesz – inkább ez volt a helyzet.

A Jáva-formátumhoz képest két döntő változást tett szükségessé a dolgok természete, vagyis „az antropológiai termelés” sokat emleget-

tett „anyagi feltételei”. Először is az olyasfajta nagyszabású finanszírozás és kialakult adminisztratív keretek, amelyek a Jáva-projektnél rendelkezésünkre álltak, sőt szinte ránk tukmálták őket, itt szóba se jöhetett, különösen ha nem akartam – aminthogy nyomatékosan nem akartam – főfoglalkozású projekt-adminisztrátorrá, hivatásos pénzfelhajtóvá és kutatástervezővé válni, hanem inkább egy kutató maradni a kutatók között. Hogy én építsem meg a házakat, amelyekben majd mások fognak lakni, ez egyszerűen nem vonzott. El akartam indítani valamit, de azt akartam, hogy attól kezdve magától menjen.

Másodszor akkoriban nem multidiszciplináris tanszéken dolgoztam, mint azelőtt és azután; kollégáimat antropológia doktorandusok közül kellett toboroznom, akik, akárcsak én egy évtizeddel korábban, disszertációjukra készültek, és terepet kerestek, ahol ezt előállíthatják. S ez azt jelentette, hogy ha azt szeretném, hogy a kutatás Sefrouban, a választott helyszínen, olyan legyen, mint annak idején Paréban, akkor valami módon el kell kerülni, hogy szokványos antropológiát műveljünk, és kevésbé provinciálissá, és legalább gondolkodásmódunkban, ha szakmai képzettségben nem is multidiszciplinárisra kell válnunk.

Mivel a helyzet adott volt, hogy több személy szimultán leereszkedése a terepre gyakorlati és intellektuális megfontolásokból nem lehetséges, elhatároztam, hogy lánc-rendszerű megközelítéssel próbálkozunk. A feleségemmel elmegyünk Sefrouba úgy egy évre, egy doktorandus diák, akivel csak 1–2 hónapra fednénk át egymást a terepen tájékozódás céljából, jönne egy másik évre, mi visszatérnénk még egy évre egy hónappal az előtt, hogy ez a diák visszamenne Chicagóba, és így tovább. Nagyjából ezt a tervet valósítottuk meg, és nagyjából elég jól is működött. Én a feleségemmel, meg három doktorjelölt diák 1965 és 1971 között többé-kevésbé „lefedtük” Sefrout.

Végül is nem tudom, hogy a két projekt, amelyek egyike a társadalomkutatás nagyipari léptékű megvalósítására tett kísérletet, a másik inkább összetákolt kézműves munkára emlékeztetett, tényleg annyira másként sült-e el a gyakorlatban. „Maga a terep” nagyhatalmú diszciplináris erő, legalábbis ebben a két esetben az volt: tolakodó, követelő, sőt kényszerítő erejű. Mint minden erőt, ezt is lehet alábecsülni, figyelmen kívül hagyni, egyesek meg is próbálták. De nem lehet – legalábbis, ha valaki nem akar teljesen kiszállni a dologból, ahogy egyesek mindkét esetben megtették –, egyszerűen kitérni előle. Ahhoz túlontúl rendíthetetlen.

„Orientalizmus”, „kulturális hegemonia”, „szimbolikus uralom” – a diszciplína önértékelését beárnyékoló aggályok és kételyek

A nehézség abban áll, ahogy ezt minden antropológus, aki valaha megpróbálta, tudja, hogy gyakorlatilag lehetetlen elmagyarázni másoknak, hogy pontosan mi is ez a diszciplína, vagy akárcsak azt, hogy pontosan honnan is ered. Némelyikünk analógiákkal próbálkozik. Mások hosszadalmas, unalmas és teljességgel inadekvát leírásokkal próbálkoznak arról, hogy hogyan éltek, mit ettek, hogyan készítettek terepfeljegyzéseket, kiket interjúvoltak meg; hozzáfűzve esetleg jegyzékeket, táblázatokat, kérdések listáját. Újabban vannak olyan kísérletek, amelyek önéletrajzi eszközökkel igyekeznek ábrázolni a terepményeket (az egyik ilyen a Marokkó-projektből nőtt ki), s ezek önmagukban elég érdekesek is. De mégiscsak inkább töprengéseknek, önvizsgálódásoknak nevezhetnénk őket, illetve egy jellegzetesen nyilvános tevékenység interiorizálásának, mint rendezett beszámolóknak arról, hogy mi a terepkutatás, mint a vizsgálódás egy módja. Mintha hiányozna a megfelelő műfaj.

A saját beszámolóm és másoké is egy régi Red Skelton-filmre emlékeztet, a címét már elfelejtettem. Skelton fiúknak szóló kalandtörténeteket ír. Fel-alá járkálva diktál egy titkárnak. „Wonder Boy csapdába kerül a sátorban. Körülötte indiánok köröznak. A prérít felgyújtották. Nincs több golyója. Minden élelme elfogyott. Közeleg az éjszaka. Vajon hogy fog Wonder Boy kijutni a sátorból? Vége a 22. fejezetnek.” Kis szünet, amíg Skelton összeszedi a gondolatait. Aztán: „23. fejezet. Miután Wonder Boy kijutott a sátorból...”

Miután eljöttem Chicagóból, a Marokkó-project pedig beindult és működött, a legszokatlanabb és mindeddig a legnehezebb akadémiai környezetben találtam magam: a princetoni Insitute for Advanced Studies nevű intézményben. Az általános irány, amelyet felvettünk, megint csak az „interpretáció” felé mutat – valami olyasmi felé, amivel fejlődésem különböző fokain találkoztam a Harvardon és Chicagóban, amit azóta is követek, és amivel a professzori kar többi tagjai, ha más formában is, de szintén találkoztak, más tudományterületeken, más implikációkkal, más kontextusokban. Közel sem értünk egyet mindenben, más érdekel minket, más problémákat látunk magunk előtt; de valamennyien fenntartással viseltetünk az iránt, ha a társadalomtudományokat a természettudományok képeire akarják igazítani, és az olyan általános sémák iránt, amelyek túl sok mindent megmagya-

ráznak. A kutatásnak inkább egy olyan felfogását próbáltuk kialakítani, amely a társadalmi cselekvéseknek a cselekvéseket végző számára való jelentésének elemzése köré, illetve a hiedelmek és az intézmények elemzése köré összpontosul, amelyek a jelentést kölcsönzik ezeknek a cselekvéseknek. Az emberi lényeket, akiknek megadatott a nyelv, és akik történelemben élnek, szándékok, elképzelések, emlékek, remények és hangulatok töltik el, valamint szenvedélyek és ítéletek, és ezeknek nem kevés közülük van ahhoz, amit tesznek, és amiért teszik. Kevéssé ígéretes vállalkozás a társadalmi és kulturális életet kizárólag erők, mechanizmusok és ösztönök, vagyis a zárt kauzalitás rendszereibe helyezett objektivált változók fogalmaival magyarázni.

Mindenesetre ezt az irányt dolgoztuk ki az intézetben az évek során. Nem kerültünk határozottan szembe a társadalomtudományok fő áramlatával, amely továbbra is foglya a bevett elképzeléseknek arról, hogy mi számít bizonyítéknak, tudásnak, magyarázatnak és bizonyításnak. Inkább oldalról tekingetünk rá, kérdőn, óvatosan, de nyugtalanítón és némiképp kellemetlen módon. S ez talán a megfelelő hozzáállás egy ilyen fura vállalkozás számára, amelyik egy ilyen sajátságos helyen vetette meg a lábát.

Azt a kérdést, hogy tulajdon, ostromlott vállalkozásunk hogyan viszonyuljon a társadalomtudományok nagy menetéhez, csak tovább bonyolította az a tény, hogy a filozófiai nyugtalanság, amely ezekben a tudományokban az elmúlt két évtizedben felgyülemlett, a 70-es és a 80-as évek során úgy felerősödött, hogy szétzilálta még az elképzeléseinket is arról, hogy miről is szólnak voltaképpen a társadalomtudományok; merre is tart a menet. Nemcsak arról volt szó, hogy a vállalkozás kevésbé koherens lett. Hiszen soha nem is volt – lásd Durkheim, Weber, Marshall, Simmel – olyan nagyon jól integrált. Nem is arról volt szó, hogy hirtelen eltérő hangok jelentek volna meg. A polemikus alapállás – Marx, Freud, Malinowski, Pareto – mindig is meghatározó volt. Inkább arról volt szó, hogy az alapok, amelyeken a társadalomtudományok eszméje nyugodott Comte kora óta, eltolódtak, meggyengültek, ingadozni kezdtek, elcsúsztak. Az a morális és epistemológiai örvény, amelybe a kultúra a posztstrukturalista, posztmodern, poszthumanista korszakban került, a fordulatok és szövegek korában, az elpárolgott szubjektum és a konstruált tények korában, a társadalomtudományokat különösen érintette.

Ezt a történetet, különböző módokon és különböző tanulságokkal, híres nevek különféle választékaival – Nietzsche, Benjamin, Kuhn,

Derrida – túl sokszor vázolták már fel, és túl szövevényes is ahhoz, hogy egy rövid összegzésbe beleférjen, egyébként pedig még nem is ért véget. De ami az antropológiát illeti, ahol engem ért, vagy ahol én elértem, mára egy maroknyi radikális aggályban összpontosul, amelyek olyan szorosan összefüggnek egymással, hogy gyakorlatilag csak árfogalmazásként hatnak: jogos-e mások helyett beszélni; a mások észlelésére vonatkozó nyugati feltevések romboló hatása; a nyelv és a tekintély kétértelmű következményei mások ábrázolása során. Mindezek együttvéve némelyek szerint – de szerintem, aki tovább dolgoztam a magam tanulságos ‘furcsa párján’, nem – aláaknázzák a különbséget hangsúlyozó összehasonlító etnográfának az alapgondolatát.

A mások helyett beszélés miatti aggodalom a II. világháborút követő tömeges dekolonializáció kiváltotta önvizsgálatokból nőtt ki az antropológusokban. A klasszikus terepmunkák többségét gyarmati vagy félgymarmati helyszíneken végezték, olyan helyszíneken, ahol fehérnek és nyugatinak lenni bizonyos privilégiumot jelentett, és akarva-akaratlanul cinkosságot is; ez váltotta ki a kérdést, hogy a politikai elnyomónak joga van-e az elnyomottak hiedelmeit és vágyait artikulálni. Az etnográfia története, legalábbis ahogy egyre több helyütt hallani, a gyengék hangjának kisajátítása az erők által, ahogy a munkájukat és a természeti erőforrásaikat is kisajátították a még leplezetlenebb imperialisták; és ez, érvelnek, nem teszi ildomossá, hogy ilyen hangok megszólaltatójának önjelölt (és önelégült) szerepét játssza...

A második aggodalom, amelyik azzal kapcsolatos, hogy az antropológusok, akiknek a többsége amerikai, brit, német vagy francia, gyakorlatilag valamennyien nyugati képzésben részesültek, képtelenek megszabadulni a saját kultúrájukból származó nézetektől, hogy a népeket „a saját fogalmaik szerint” foghassák fel, s ez nem más, mint a mások hangjának elorozása feletti aggodalom, episztemológiai hangnemben. Ha a jelentés keretei, amelyekre szükségünk van ahhoz, hogy tájékozódni tudjunk az életben, olyan mélyen belénk ivódnak, hogy minden észlelésünket átszínezzik, akkor nehéz elképzelni, hogy a beszámolóink arról, hogyan éreznek, gondolkodnak vagy cselekszenek mások, nem beszélve a róluk kialakított elméleteinkről, hogyan lehetnének többek pusztán ráfogásnál. Ráfogás és szisztematikus torzítás: „orientalizmus”, „kulturális hegemonia”, „szimbolikus uralom” – az etnográfának a tudásra támasztott igényét mindenfelé morális kötelek árnyékolják be; az újabb értelmezések szerint nem más, mint a hatalom bélyege.

Mindezt a sok kételyt és meta-kételyt tovább bonyolítja és látszólag kikerülhetetlenné teszi, ha a társadalomtudományi, antropológiai vagy bármely más diskurzust úgy tekintjük, mint aminek politikai töltete van, át van szöve az uralkodás és ellenőrzés rejtett szándékával. A nyelv képessége arra, hogy megkonstruálja, ha nem a valóságot „mint olyat” (bármilyen legyen is az), de legalább azt a valóságot, amelyet a tényleges gyakorlatból ismerünk – megnevezve, képileg ábrázolva, katalogizálva és mérve – távolról sem közömbös kérdéssé teszi azt, hogy ki kit ír le és milyen terminusokkal. Ha nyelvi közvetítés nélkül (vagy valamilyen jelrendszer közvetítése nélkül) nem lehet hozzáférni a valósághoz, akkor csöppet sem mindegy, hogy miféle nyelv ez. A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem könnyen választható el a manipulálásuktól.

Ha az ember nem akarja egyszerűen átadni magát ezeknek a kétségeknek és az antropológiát egyszerűen lehetetlennek, vagy ami még rosszabb, elnyomónak nyilvánítani (és egyesek valóban ezt teszik), nem elég pusztán eltökélten haladni tovább, ügyet sem vetve az egészre. Az a felfogás, amely igen kedvelt a „vissza az igazi antropológiához” jelszavú tradicionalisták körében, hogy az effajta foglalatosskodás csupán múló divat, egyszerűen téves – maga is pusztán divat, lejárt és elkoptatott. Egyszerűen az a helyzet, hogy az antropológia, akárcsak a társadalomtudomány általában, sokkal nehezebb munka lett, nehezebb és kényelmetlenebb, most, hogy a „mi definiálunk, ők definiálva vannak” típusú elbizakodottságot, amely a kezdeti időkben áthatotta és vezette, megkérdőjelezték. Alaposan felül kell vizsgálni a fogalmainkat arról, hogy mi az antropológia, mik legyenek a céljai, milyen teljesítményt lehet tőle reálisan elvárni, miért kéne bárkinek is művelnie. Ha a viszony aközött, amit írunk és amiről írjuk – Marokkó vagy Indonézia – többé nem hasonlítható hitelesen egy föltérképezetlen, távoli helyről készített térképhez, vagy egy újonnan felbukkant egzotikus állatról készített rajzhoz, akkor mihez hasonlítható? Egy hihető történet elmondásához? Egy használható modell megépítéséhez? Egy idegen nyelv fordításához? Egy rejtélyes szöveg értelmezéséhez? Egy értelmes párbeszéd lefolytatásához? Egy eltemetett hely kiásásához? Egy morális ügy elősegítéséhez? Egy politikai vita átalakításához? Egy tanulságos illúzió megjelenítéséhez? Mindezeket a lehetőségeket (és másokat is) felvetették és elvetették; egy biztos: a játszma megváltozott.

Még egyszer, ezek a szemléletbeli és attitűdbeli változások, annak az átalakulása, hogy mit gondolnak az antropológusok, mi a dolguk, és mit várhatnak el tőle, nem pusztán konceptuális változások, amelyeket az elméleti vita dialektikája hajt, ami különben sem játszik túl nagy szerepet az antropológiában. Ezek a változások az antropológia gyakorlati művelésének módját érintik, és a konkrét körülményekben beállt változások mozgatják, amelyek közepette a kutatások folynak. Nemcsak az eszmék nem olyanok már, mint azelőtt. A világ sem olyan.

A kolonializmus vége, vagy legalábbis formális lezárulása, bármilyen utórezgéseit maradtak is meg mind az egykori alattvalók, mind egykori uraik fejében, többet hozott annak felismerésénél, hogy a klasszikus etnográfiai leírásokat befolyásolta az etnográfusok privilegiált helyzete a dolgok rendjében. Amint a dolgok rendje megváltozott, s a privilégium megszűnt (az a fajta privilégium legalábbis), mélyreható változás ment végbe szinte minden téren, a terepmunkahelyszínekhez való hozzáféréstől és az azokhoz való hozzáállásunktól, akik együtt dolgozunk ezeken a helyszíneken egészen a más kutatási területekhez való viszonyunkig és érdeklődésünk teljes skálájáig. Ma már nem védett, elkülönített helyszíneken dolgozunk, enklávékban, amelyeket „ésszerűségi és morális” megfontolások, illetve az imperialista kereskedelem betöltött szerepük alapján választanak ki. Hevesen vitatott helyszíneken dolgozunk, a legkülönbélebb megszorítások, követelések, gyanakvások és rivalizálások közepette.

A kutatási körülmények módosulásai közül a hozzáférési lehetőségekben bekövetkezett változások érezhetők a legközvetlenebbül. A sah idejében virágzott a terepmunka, Khomeini alatt gyakorlatilag megszűnt. Indonézia előbb igent, aztán nemet, majd ismét igent mondott, Marokkó az arab világból kizárt etnográfusok paradicsoma lett. Tanzánia és Thaiföld pillanatnyilag hemzseg a kutatóktól, Etiópiában és Burmában alig van belőlük. Pápuaföld veszélyes, Sri Lanka még rosszabb. De még ha a hozzáférés viszonylag könnyű is (abszolút értelemben sehol nem könnyű, mióta a kormányzók és a bennszülöttügyi tisztviselők napja leáldozott), a kapcsolat azokkal, akiket kutatna az ember, érzékenyebb és nehezebben irányítható lett. Ha az ember kérelmező látogatóként van jelen egy szuverén országban, és azokkal az emberekkel foglalkozik, akiké ez az ország; vagy – bár én magam ezt soha nem tapasztaltam meg – egy birodalom adminisztratív égisze és politikai védőpajzsa alatt áll, a személyes kapcsolatok eléggé eltérően

alakulnak. Lehetnek új aszimmetriák, amelyek fakadhatnak bármiből, a gazdasági egyenlőtlenségtől a katonai erő nemzetközi egyensúlyáig, de a régi esetleges, rögzített és mereven egyoldalú aszimmetriák már a múltéi.

És ezeken a közvetlenebb dolgokon túl van még egy sor más változás is az etnográfiai munka körülményeiben. Először is, a munka szinte már soha nem olyan helyeken folyik, ahol ne volnának jelen, vagy legalábbis a közelben, másfajta tudósok is: történészek, közgazdászok, filológusok, politológusok, szociológusok, pszichológusok, művészetbarátok, filmesek, zenekutatók, olykor még egy-két filozófus is. És az újságírók persze mindenhol ott vannak. Elmúltak azok az idők, amikor az etnográfus volt a szellemi nagymester, bármiről került szó, a gyerekneveléstől és a kereskedelemtől a kozmológiáig és a házépítésig, ha másért nem is, azért mindenestre, mert ők voltak közel s távol az egyedüliek, akik efféle helyekre jártak, efféle dolgokat tanulmányozni. Újabban a legkülönbélebb szakemberek széles skálájának kritikus pillantása mellett, időnként a segítségük igénybevételével dolgozunk. (És egyre többen dolgozunk a nyugati társadalmakon, még a sajátunkon is; ez a változás sok dolgot leegyszerűsít, másokat komplikál.)

Másodszor, ma már egyáltalán nem minden etnográfus nyugati. Nemcsak hogy rendszerint jelentős számú helyi antropológus található a helyszínen, közülük néhányan nemzetközi rangúak – mint Indonézia és Marokkó esetében –, de Nyugaton sem az amerikaiak és az európaiak monopóliuma többé ez a szakma. Afrikai, ázsiai, latin-amerikai, és mostanra őshonos amerikai (indián) háttérű személyek is hadrendbe álltak. A szomszédos diszciplínák kritikus tekintete mellett így egy még fürkészőbb tekintettel is számot kell vetnünk a saját diszciplínánkon belül.

És végül: a pusztá számunk is megnőtt. Amikor megkezdtem felsőfokú tanulmányaimat 1950-ben, az amerikai antropológiai egyesületnek mintegy kétezer tagja volt; 1992-re jóval tízezer felett voltak, és ki tudja, mi lesz még. Az antropológia, ami egykor céhes foglalkozás volt, amely hol törzshöz, hol mesterséghez, hol klubhoz hasonlította önmagát, mára a legkülönbözőbb tudósok terjeszkedő konzorciuma lett, akiket az elhatározás és a megszokás tart össze.

A két évtized, amit az Intézetben (Princetonban) töltöttem, ennél fogva nem annyira ugródeszkaül szolgált, hogy könnyebben eljussak máshova, vagy hogy találjak valami komparatív lehetőséget (már megvoltak a helyszínek, futottak a projektjeim, a látszólag örök visz-

szatérés ingamozgásai), inkább arra, hogy megpróbáljam elhelyezni a jelentés, a megértés és az életformák iránti tartós érdeklődésemet egy egyre inkább felbolydult intellektuális közegben. Az elbizonytalanodás persze egyáltalán nem csak az antropológiára jellemző, hanem így vagy úgy mindenütt megvan a humán tudományokban. (Még a közgazdaságtan is moccan, sőt a művészettörténet is.) Megtanulni egy olyan világban élni, amely eléggé eltér attól, amelyben formálódunk, ez a feltétele manapság annak, hogy olyan kutatást folytathassunk, amelyben hinni tudunk, és olyan mondatokat írassunk, amelyekkel nagyjából együtt tudunk élni. S ennek, úgy tűnik, az egyik legjobb módja az, ha a viták keresztútjába helyezkedünk, amelyeket ravaszul úgy terveztek, hogy az egyezsége jutást megnehezítsék.

Mi ad ki egy tudományos karriert?

Menet közben tudom meg, merre kell mennem, írja Theodore Roethke, a költő, bár ő másról beszél. Antropológussá válni, legalábbis az én esetemben, nem úgy kell, hogy az embert bevezetik egy megállapodott szakmába, mint a jogászt, az orvost vagy a pilótát, amely már készen áll, a saját fokozataival és belső tagolódásával. Vándorutam programok, projektek, bizottságok és intézetek között, antropológia tanszékeken való alkalmi kiszállásokkal, elismerem, kissé rendellenes, nem olyan recept, amit mindenki vonzónak találhat. Egy olyan pálya képe rajzolódik ki, amelyet nem követtem, inkább darabonként raktam össze működés közben, s ez ma már nem is olyan szokatlan.

A helyszínek egymásutánja, amelyekbe az ember belekerül, miközben halad, ha nem is előre, de legalább tovább, teljes bizonytalanságban, hogy mi vár rá, sokkal inkább alakítja munkája jellegét, sokkal inkább ráncba szedi és formálja, mint a teoretikus érvek, metodológiai megállapítások, kanonizált szövegek, vagy akár, s ebből napjainkban túl sok van körülöttünk, bal- vagy jobboldali szilárd elkötelezettségek, intellektuális hitvallások. Ezek a dolgok számítanak (egyeseeknek talán többet, mint nekem), de az ember intellektuális útvonalát elsősorban az alakítja, amit maga előtt talál – a háború utáni Harvard eklektikus lelkesedői; a függetlenné vált Indonézia ideológiáktól megfertőzött, erőszakba torkolló társadalma; távokoskodók egykedvű társasága a 60-as évek politikai felbolydulásai közepette Chicagóban; az

újjászülető Marokkó szociológiai bizonytalanságoktól és kulturális kétségektől szorongatott ősi közössége; a tudományos kutatás gondosan óvott szigete a jólfészült Princetonban. Az ember nem annyira gondolatok között mozog, mint inkább az alkalmak és helyzetek között, amelyek ezeket a gondolatokat ébresztik.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az egész dolog véletlenekből áll össze. Egy ilyen felfogás arról, hogy végül is mi tesz ki egy tudományos karriert, amely annak van szentelve, hogy rájövünk, hogyan vannak a dolgok valójában, és másokat is meggyőzzünk arról, hogy legalábbis lehet, hogy így vannak, nyilvánvalóan nem mentes a némi-képp önigazoló torzításoktól. Hiszen az semmiképpen nem lehet – vagy mégis? – hogy az összevissza botorkálás és a passzív jegyezgetése mindannak, amit feljegyzendőként szembeszökik, elegendő volna egy ilyen nehéz feladat teljesítéséhez. A jövés-menés, tapogatózás során csak megjelennek bizonyos vezérlő célok, amelyek felé az ember folytonosan igyekszik, rendszeresen gyakorolt készségek, ismételten alkalmazott, határozott mércék, letisztult ítéletek arról, hogy mi megismerhető és mi nem, hogy mi fog működni és mi nem, mi fontos és mi nem. Aligha hihető, ha úgy tüntetjük fel mindazt, amit csináltunk, hogy az a világon szinte mindennek a következménye, kivéve a tulajdon hiedelmeinket és szándékainkat – „csak úgy megtörtént” –, ezzel a beillesztés örvén valójában eltávolítjuk saját magunkat a képből.

Mióta a legtöbb területen megrendült az egyetlen, szuverén tudományos módszerbe vetett hit és a velejáró felfogás, hogy az igazságot a kutatási eljárások radikális objektívizálásával kell elérni, egyre nehezebbé vált különválasztani, hogy mi kerül a tudományba a kutató és mi a kutatott oldalról. Az antropológiában mindenesetre, és az én esetemben mindenképpen, már amennyiben e kettőnek köze van a tudományhoz, az osztatlan tapasztalat, amely során megpróbáltam megvetni a lábam a legkülönbözőbb helyeken, és maguk a helyek, amelyek rám nyomták a bélyegüket, úgy látszik, együtt hozták létre mindazt, ami az én szakmai aláírással eddig megjelent. Sőt, magát az aláírást is ez hozta létre.

KARÁDI Éva fordítása

Bibliográfia

ALEXANDER, Jeffrey C.

???? Modern, anti, poszt és neo, *Magyar Lettre Internationale*, 42.

BAZIN, Jean

???? Antropológia: másság vagy különbség?, *Magyar Lettre Internationale*, 42.

GEERTZ, Clifford

1996 Kultúrák háborúja”. *BUKSZ*, 1996. 3.

2000 Az értelmezés hatalma, *Századvég*, 1994, Osiris, 2000.

2000 Történelem és Antropológia”. In Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest, 2000.

???? A tényeken túl, *Magyar Lettre Internationale*, 18.

???? Az identitás politikája, *Magyar Lettre Internationale*, 31.

???? Kultúrák, *Magyar Lettre Internationale*, 38.

???? Az eszes vadember – Lévi-Straussról, *Magyar Lettre Internationale*, 40.

???? Városok, *Magyar Lettre Internationale*, 45.

GODELIER, Maurice

???? Szociálintropológia vagy kultúrakutatás?, *Magyar Lettre Internationale*, 43.

WOLF, Eric

???? Az antropológia a hatalmi erőterben, *Magyar Lettre Internationale*, 38.

Geertz tanulmányának forrása: *Magyar Lettre Internationale*, 2002, 47. (Téli) szám. **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Elektronikus forrás: http://www.c3.hu/scripta/index_center.htm

A tanulmány eredeti angol nyelvű forrása:

GEERTZ, Clifford

1995 Disciplines, in: Uő.: *After the fact*. Two Countries, Four Decades, One Anthropologist, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 96–135. old.